

УДК 343.13

Т. Г. Фоміна

**ВИНИКНЕННЯ ІНСТИТУТУ ЗАПОБІЖНИХ
ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

У статті детально вивчено питання виникнення інституту запобіжних заходів у кримінальному процесі. На підставі дослідження нормативно-правових актів XIX ст. встановлено, що прийняття в 1832 році Зводу Законів Російської імперії фактично свідчило про виникнення інституту запобіжних заходів у кримінальному процесі. Статут кримінального судочинства 1864 р. більш чітко визначив перелік запобіжних заходів під час здійснення кримінального провадження та передбачив порядок їх застосування.

Ключові слова: *кримінальний процес, запобіжні заходи, Звід Законів Російської імперії 1832 р., Статут кримінального судочинства 1864 р.*

Постановка проблеми. Кримінальне судочинство в історичному аспекті проходить доволі складний шлях розвитку, що обумовлює пошук відповідних сучасному стану законодавства ефективних підходів до вирішення проблемних питань. На сьогодні слід визначитись, чи відповідає національний кримінальний процес України напрацюванням світової практики як з точки зору дотримання прав і свобод людини, так і з позиції ефективності правосуддя. Науковий підхід до реформування правової системи зумовлює звернення до історичного аналізу становлення та розвитку одного з основних інститутів кримінального процесуального права – запобіжних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку кримінального судочинства, зокрема інституту запобіжних заходів, у різні часові періоди вивчали такі відомі вчені, як С.І. Вікторовський, Ю.М. Грошевий, М.В. Давидов, П.Т. Землянський, О.Ф. Кістяківський, М.В. Кожевников, П.І. Люблінський, В.Т. Маляренко, М.М. Полянський, В.М. Тертишник, І.Я. Фойницький, І.Г. Щегловітов та інші. Водночас більшість праць присвячена дослідженню розвитку кримінального судочинства. З огляду на це та беручи до уваги напрацювання згаданих учених, слід детально дослідити питання виникнення інституту запобіжних заходів, оскільки сучасне життя суспільства й законодавство можуть бути не цілком зрозумілими та прозорими для нас, якщо ми не будемо володіти знаннями щодо законодавства, яке передувало.

Формування цілей. Метою статті є дослідження нормативно-правових актів XIX ст., відповідно до яких було запроваджено інститут запобіжних заходів у кримінальному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Інститут запобіжних заходів пройшов тривалий шлях розвитку та становлення. Фактично, до першої половини XIX ст. у нормативних джерелах не виокремлювалися певні види запобіжних заходів. У 1832 році в результаті впорядкування та кодифікації законодавства було прийнято *Звід законів Російської імперії*, том 15 якого мав назву «Кримінальні закони» [1]. Слід зазначити, що книгу другу тому XV Зводу законів Російської імперії «Закони про Судочинство у справах про злочини та проступки» В.М. Тертишник називає першим Кримінально-процесуальним

кодексом Росії. На думку вченого, прийняття першого КПК Росії було історичною подією, оскільки закон щодо процедури розкриття, розслідування злочинів та судочинства був відокремлений від інших законів, норми процесуального права систематизовані, кодифіковані й системно викладені в окремому законодавчому акті. Кримінально-процесуальне право стало самостійною галуззю права [2, с. 68]. «Закони про Судочинство в справах про злочини та проступки», включали такі розділи: розділ I – про кримінальне судочинство про злочини та проступки взагалі; розділ II – про попереднє слідство; розділ III – про формальне слідство; розділ IV – про провадження в першій ступені суду; розділ V – про ревізію кримінальних справ в другій ступені суду; розділ VI – про виконання вироків у кримінальних справах; розділ VII – про особливі форми провадження у кримінальних справах. Питання застосування запобіжних заходів було згруповано в окремій главі вказаного кодифікованого акта, зокрема в другому розділі містилася глава 5 «Про запобігання обвинуваченим способів ухилятися від слідства та суду», де в ст. 132 зазначено, що після приводу та допиту обвинуваченого поліція обирає до нього один із запобіжних заходів на підставі важливості обвинувачення, сили доказів, співвідносячи суворість заходу з дійсною необхідністю. До таких заходів відповідно до ст. 133 Закону про Судочинство у справах про злочини та проступки належали: 1) тримання в тюрмі та при поліції; 2) домашній арешт; 3) поліцейський нагляд; 4) віддання на поруки [1, с. 26-27]. В аспекті досліджуваного питання значення Зводу законів Російської імперії полягає в тому, що вперше на законодавчому рівні частково розкривається порядок застосування запобіжних заходів, а також врегулюванню цього питання присвячено положення ст.ст. 133 – 138. Заразом, запобіжний захід у вигляді домашнього арешту міг бути вжитий за тих же умов, що й поліцейський нагляд, урегулюванню застосування яких присвячена ст. 135 Закону про Судочинство у справах про злочини та проступки. Отже, можна твердити, що правові норми не вносили чіткої ясності щодо порядку застосування запобіжних заходів.

У цьому контексті слід навести позицію О.Ф. Кістяківського, який вказує, що з виданням Зводу законів 1832 р. не було враховано правило, на основі якого прийняття запобіжного заходу повинно залежати від точного визначення закону, а не від свавілля й розсуду судді, а надто поліції. На думку вченого, було вдосконалено деякі закони про запобіжні заходи, але головний їх недолік, яким вони страждали до видання, – невизначеність і непослідовність – не було остаточно ліквідовано. Причина зрозуміла – Звід не кодекс, а тільки систематизація й компіляція наявних законів, а тому він не може не мати недоліків тих законів, з яких складений [3, с. 101].

Апелюючи до робіт інших дослідників Зводу законів Російської імперії, слід визнати вивіреною позицію про те, що Закони про судочинство у справах про злочини та проступки є зібранням різнорідних постанов, які частково залишилися від давнього законодавства, частково виданих згодом, у різні часи, при загальних чи часткових перетвореннях у судовій і адміністративній частинах. Звідси випливає, що ці постанови взагалі не повні, не мають

необхідного між собою зв'язку та належної єдності, а іноді й суперечать одне одному [4, с. 2].

Середина XIX ст. характеризується проведенням реформ у різних сферах суспільного життя, зокрема й у сфері здійснення кримінального судочинства. Причиною таких реформ О.Ф. Коні називає несвідоме свавілля, легковажне позбавлення волі [5, с. 5]. Реформування кримінального процесуального законодавства Російської імперії було здійснено **08.06.1860** з огляду на прийняття Указу про *Заснування Судових Слідчих*, згідно з яким уведено судових слідчих і покладено на них (ст. 9) обов'язок проведення усіх слідчих дій, необхідних для отримання й збереження всіх доказів, які потрібні суду для прийняття правильного вироку по злочинах чи проступках [6, с. 710-715]. Відповідно до ст. 14 вказаного Указу, коли підозрюваного чи обвинуваченого затримано Судовим слідчим або його затримано за розпорядженням поліції, визнаним Судовим слідчим правильним, то слідчий зобов'язаний: 1) запросити депутата від того стану, до якого належить затриманий, для присутності у формальному допиті, а також при подальших діях у слідстві; 2) про підстави, за якими проведено затримання, довести до відома того Суду, розгляду якого підлягають злочини та проступки [6, с. 713]. Доходимо висновку, що положення про застосування запобіжних заходів, зокрема затримання, набувають нового змісту, що свідчить про спрямованість держави на поступове забезпечення прав осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення.

Нормативного визначення поступово набуває й процесуальний порядок застосування запобіжних заходів. Зокрема, в Указі «Судовим слідчим» від 08.06.1860 зазначено, що після допиту підозрюваної особи Слідчий повинен визначити, які заходи потрібно вжити для запобігання підозрюваному ухилятися від слідства та суду (ст. 14) [6, с. 715-725]. Окрім того, про необхідні для слідства розпорядження та заходи, від яких залежить хід слідства, Судовий слідчий складає постанову (зокрема постанову про запобігання підозрюваному ухилятися від слідства та суду) (ст. 17). Вимоги до постанови визначено в ст. 21 вказаного Указу.

Під час проведення дізнання слід було керуватися Наказом поліції про провадження дізнання щодо подій, які можуть містити в собі злочин або проступок від 08.06.1860 [6, с. 725-727]. Відповідно до ст. 14 зазначеного Указу, поліція, розслідуючи злочин по гарячих слідах, має право у випадку, що не терпить зволікання, за неможливості отримати дозвіл Судового Слідчого або Суду застосувати такі запобіжні заходи: 1) арешт або особисте затримання; 2) віддання на поруки; 3) відібрання підписки про невиїзд з місця проживання або про явку до слідства. Порядок застосування вказаних заходів міститься в ст.ст. 15-17 зазначеного Наказу. Згідно зі ст. 15 аналізованого Наказу поліція мала право піддати арешту або особистому затриманню підозрюваних у вчиненні злочинів, за які передбачалося покарання у вигляді позбавлення всіх прав і лише в тих випадках, коли: 1) злочинця схоплено на місці вчинення злочину; 2) злочин вчинено явно та гласно; 3) очевидці злочину вкажуть безпосередньо на особу злочинця; 4) на підозрюваному чи в його житті будуть

знайдені очевидні сліди злочину або речового доказу; 5) підозрюваний посягнув на втечу або був спійманий після втечі.

З урахуванням вказаного, доходимо висновку, що система запобіжних заходів, передбачена у Зводі законів Російської імперії 1832 р. була вдосконаленим продовженням системи запобіжних заходів XVIII ст. На цей час (середина XIX ст.) до системи запобіжних заходів належали: 1) тримання в тюрмі та при поліції; 2) домашній арешт; 3) поліцейський нагляд; 4) віддання на поруки. У Зводі законів Російської імперії 1832 р. зроблено спроби сформулювати мету та підстави обрання запобіжних заходів. Крім того, у 1860 р. введено інститут судових слідчих, повноваження яких, зокрема й під час застосування запобіжних актів, визначалися різними наказами. Заразом, норми, що містились у правових актах, не вносили чіткої ясності щодо порядку застосування окремих запобіжних заходів, оскільки в правовому регулюванні цього питання прослідковувалася непослідовність.

У 1864 р. у Російській імперії відбулася радикальна судова реформа. 20.11.1864 імператор Олександр II затвердив проекти судових статутів: «Устрій судових установлень», «Статут кримінального судочинства», «Статут про покарання, які накладали мирові судді». За слушним зауваженням В.Т. Маляренка, у цих статутах знайшли розвиток основні демократичні засади та інститути судової реформи [7, с. 66]. Своєю чергою, Ю.М. Грошевий вважає, що в наш час, коли перед суспільством і державою стоїть завдання проведення судової реформи, корінних перетворень самих засад кримінального судочинства, досить корисно звернутися до дореволюційного законодавства, яке втілило в собі багато прогресивних ідей, безсумнівно цікавих, актуальних для майбутніх змін [8, с. 111]. Апелюючи до праць інших учених, зазначимо, що Статут кримінального судочинства здійснив цілковитий переворот у кримінальному правосудді, його значення не обмежується лише технічними вдосконаленнями, він підноситься на загальнодержавну висоту, стосується глибоких суспільних інтересів [9, с. 47].

Складовою частиною судових статутів 1864 р. був Статут кримінального судочинства (далі – Статут 1864 р.) [10, с. 215–306]. Він закріплював демократичні засади й інститути насамперед такі, як: презумпція невинуватості; гласність, усність, змагальність судочинства; гарантії прав обвинувачуваного на захист; участь у процесі захисника; усебічне, об'єктивне дослідження та оцінка доказів за внутрішнім переконанням суддів; касаційне та апеляційне оскарження вироків. Досліджуваному питанню була присвячена окрема глава 6 «Про запобігання обвинуваченому ухилятися від слідства» [10, с. 245–246]. Зауважимо, що поняття «запобіжні заходи» у Статуті 1864 р. не зазначалось, проте в ст. 416 визначено їх перелік, а саме: 1) відібрання виду на проживання чи зобов'язання підпискою про явку до слідства й невідлучення з місця проживання; 2) віддання під особливий нагляд поліції; 3) віддання на поруки; 4) застава; 5) домашній арешт; 6) взяття під варту. У ст.ст. 417–420 Статуту 1864 р. було зафіксовано правила щодо обрання певного виду запобіжного заходу залежно від тяжкості вчиненого злочину. Водночас у ст. 421 Статуту 1864 р. встановлено, що при обранні заходів для запобігання обвинуваченому ухилятися від слідства бралися до уваги не тільки суворість

покарання, а й сила представлених проти нього доказів, можливість приховати сліди злочину, стан здоров'я, стать, вік і стан обвинуваченого в суспільстві. Урегулюванню питання щодо застосування запобіжних заходів у вигляді віддання на поруки та застави присвячені положення ст.ст. 422 – 429 Статуту 1864 р., а тримання під вартою – ст.ст. 430 – 432.

Особливу увагу слід звернути на положення Статуту 1864 р., що присвячені забезпеченню прав особи в разі застосування до неї запобіжних заходів. Зокрема, було закріплено такі основні положення: а) ніхто не може бути затриманий і триматися під вартою інакше як у випадках, визначених законом, не утримуватися в приміщеннях, що не визначені законом (ст. 8); б) вимога про взяття кого-небудь під варту підлягає виконанню лише в тому випадку, коли така вимога надана в порядку, визначеному правилами Статуту (ст. 9); в) кожен суддя, прокурор, який у межах своєї ділницьи або округу дізнається про затримання або тримання під вартою будь-кого без постанови уповноважених на те осіб, зобов'язаний негайно звільнити неправомірно позбавленого свободи (ст. 10); г) суддя або прокурор, до відома якого дійшло, що в межах його ділянки або округу хто-небудь міститься не в належному місці ув'язнення, повинен вжити заходів до тримання його в установленому порядку (ст. 11). У цьому контексті слід навести позицію І.Я. Фойницького, який вказує, що при розробці ст.ст. 8–11 Статуту 1864 р. укладачі мали на увазі ті самі цілі, які переслідувалися англійським «*habeas corpus act*» [11, с. 204]. Зауважимо, що положення ст.ст. 9, 10 Статуту 1864 р. містили правила щодо здійснення судового контролю за застосуванням затримання та тримання під вартою, що фактично є прообразом положень чинного КПК України.

Окрім того, у положеннях ст. 257 Статуту 1864 р. було врегульовано питання затримання особи, яке мало право здійснити поліція під час попереднього слідства. Підставами затримання було визначено: 1) якщо підозрюваного застали при вчиненні злочинного діяння або одразу після його вчинення; 2) якщо потерпілий від злочину чи очевидці безпосередньо вкажуть на підозрювану особу; 3) якщо на підозрюваному чи в його помешканні будуть виявлені явні сліди злочину; 4) якщо речі, що є доказом злочинного діяння, належать підозрюваному або виявлені при ньому; 5) якщо підозрюваний намагався втекти або був схоплений під час чи після втечі; 6) підозрюваний не має постійного місця проживання чи перебування. Дослідивши наведені підстави затримання особи, С. І. Вікторський зазначав, що вони були встановлені законом і відрізнялися від попередніх лише тим, що замах на втечу й сама втеча, а також відсутність постійного місця проживання або перебування стали самостійними підставами затримання особи, не пов'язаними з іншими даними, які дають підставу підозрювати особу у вчиненні злочину. Проте учений зауважував, що в Статуті 1864 р. не містилося жодного положення щодо терміну доставляння й допиту затриманого [12, с. 308].

Висновки. З урахуванням викладеного, доходимо висновків, що прийняття в 1832 році Зводу Законів Російської імперії насправді свідчило про виникнення інституту запобіжних заходів у кримінальному судочинстві, проте правові норми з урегулювання цього питання мали непослідовний

характер. Статут кримінального судочинства 1864 р. більш чітко визначив перелік запобіжних заходів під час здійснення кримінального провадження та передбачив порядок їх застосування. До того ж, у згаданому нормативно-правовому акті вперше на законодавчому рівні було визначено засоби щодо забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність під час застосування запобіжних заходів. Водночас окремого дослідження потребують питання становлення інституту запобіжних заходів у XX-XXI ст., що нами буде зроблено в подальших працях.

Використані джерела:

1. Сводъ Законовъ Россійской Имперіи. У XV т. Т. XV : Законы уголовные. Санкт-Петербург : Типография Второго отделения Собственно Его Императорского Величества Канцелярии. 1857. 838 с.
2. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : підручник. 4-е вид., доп. і перероб. Київ. 2003. 1120 с.
3. Кистяковский А. О пресѣченіи обвиняемому способовъ уклоняться отъ слѣдствія и суда. Санкт-Петербург : Въ Типографіи Правительствующаго Сената. 1868. 195 с.
4. Великие реформы 60-х гг. в их прошлом и настоящем / под ред. И.В. Гессена. СПб. : Тип. Ф. Вайсберга и П. Гершунина. 1905. 267 с.
5. Кони А.Ф., Случевский В.К., Таганцев Н.С. Устав уголовного судопроизводства. Систематический комментарий. Вып. 1 (ст. ст. 1–84) / под. ред. М.М. Гернета. М. : Типография «Культура». 1914. 306 с.
6. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе : 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг.. В 55 т. Т. XXXV. В 3-х отделениях. Отделение 1. 1860 г. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1862. 972 с.
7. Маляренок В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : монографія. Київ. 2005. 512 с.
8. Грошевий Ю. М. Судове слідство за статутом кримінального судочинства 1864 р. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. № 4. С. 106-112.
9. Щегловитов И. Г. Влияние иностранных законодательств на составление Судебных Уставов 20 ноября 1864 года. Петроград : Издание Т-ва И. Д. Сытина. 1915. 70 с.
10. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе: 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг. В 55 т. Том XXXIX. Отделение 2. 1864 г. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1867. 822 с.
11. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. Т. 1. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича. 1896. 594 с.
12. Викторский С. И. Русский уголовный процесс. изд. 2-е, испр. и доп. М. : Изд. А. А. Карцева. 1912. 426 с.

Стаття надійшла до редколегії 12.12.2017

Фомина Т. Г. Возникновение института мер пресечения в уголовном процессе

В статье подробно изучен вопрос возникновения института мер пресечения в уголовном процессе. На основании исследования нормативно-правовых актов XIX в. установлено, что принятие в 1832 г. Свода Законов Российской империи фактически свидетельствовало о возникновении института мер пресечения в уголовном судопроизводстве. Устав уголовного судопроизводства 1864 г. более четко определил перечень мер пресечения при осуществлении уголовного производства и предусмотрел порядок их применения.

Ключевые слова: *уголовный процесс, меры пресечения, Свод Законов Российской империи 1832 г., Устав уголовного судопроизводства 1864 г.*

Fomina T. Origin of Preventive Measures Institution within Criminal Procedure

The scientific approach to the reform of the legal system leads to address a historical analysis of the formation and development of one of the main institutions of criminal procedural law – preventive measures. The institution of preventive measures has undergone a long process of the development and establishment. In fact, certain types of preventive measures were not allocated in normative sources until the first half of the XIX century. The adoption of the Compiled Laws of the Russian Empire in 1832 actually demonstrated the origin of the institution of preventive measures within criminal proceedings. The system of preventive measures included: 1) holding in prisons and in the police; 2) home arrest; 3) police supervision; 4) let out on bail. The specified normative act attempted to form the purpose and grounds for choosing preventive measures. Besides, the institution of judicial investigators was implemented in 1860. The powers of those investigators, including while applying preventive acts, were determined by different orders. At the same time, the norms contained in the legal acts did not clarify the procedure of applying certain preventive measures, since there was an inconsistency in the legal regulation of this issue.

The Statute of the Criminal Proceedings of 1864 more clearly defined the list of preventive measures while conducting criminal proceedings and provided the procedure for their application. Besides, this regulatory act, for the first time at the legislative level, determined the means for ensuring the human right to freedom and personal integrity during the application of preventive measures.

Keywords: *criminal procedure, preventive measures, Compiled Laws of the Russian Empire of 1832, the Statute of the Criminal Proceedings of 1864.*

УДК 343.31

Є. С. Шинкаренко

**СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНOSTІ
ПИТАННЯ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ
ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОННОСТІ ПРИ
ПРОВЕДЕННІ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ
(РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІДРОЗДІЛАМИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ**

У статті зроблено спробу визначити стан наукової розробленості питання прокурорського нагляду за додержанням законності при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій підрозділами Національної поліції України.